

Tóth Barna
Hipertext olvasás

Bevezető

Dolgozatomban a hipertextussal mint olvasáseméleti és olvasástörténeti jelenséggel foglalkozom. Milyen módon változtatja vagy változtathatja meg az olvasás fogalmát a hipertextus; milyen olvasási módokat implikál – erre a kérdésre keresem a választ, egyszersmind rámutatva arra, hogy talán létezhet egy olvasáseméleti alapon nyugvó rendszerezése a fogalomnak. Az olvasástörténeti áttekintést és a mediális szokásokat helyenként az írásbeliség kialakulásától vizsgálom, felhíva a figyelmet arra, hogy az új médium kezelése több pontban hasonlóságot mutat a korai írásbeli, vagy az írásbeliség előtti hagyományokkal.

Dolgozatom első két részében a hipertextus fogalmát mutatom be röviden, diakrón majd szinkrón rendszer szerint. A továbbiakban a hipertextust olvasásközpontú módszerrel vizsgálom, és mivel az olvasás aktusát minden esetben befolyásolják a külső körülmények is, a vizsgálatot a hipertext *szövegre találással* kezdem.

Az ez utáni fejezetben néhány, a témám szempontjából releváns olvasástörténeti változást említek meg; szó lesz itt az olvasási aktus profanizációjáról, majd reszakralizációjáról, melynek kialakulásában a hipertextualitás fontos szerepet játszott. Itt, és más fejezetekben is érveket hozok fel a szöveg „bizonytalanná” válására.

Az ezt követő három fejezetben elsősorban Walter J. Ong és Marshall McLuhan munkáinak állításait vizsgálom, illetve gondolom tovább. Rámutatok számos hasonlóságra az oralitás és a hipertextualitás kultúrája között, ezek közül elsősorban az emlékezet szerepét emelem ki, valamint felvázolom a hipertextusnak mint rendszernek kialakulási/elterjedési okait, amit a megváltozott mediális rendszerekre és szokásokra vezetek vissza.

A két utolsó fejezetben megemlítem a hipertextus és a metafiktív narratívájú szövegek olvasása közötti hasonlóságot, majd a hipertext szövegek olvasási módjai közötti kettős megosztottságról szólok; bemutatom ezt a két olvasási stratégiát és egy lehetséges rendszerezési elv alapjává teszem.

1. Fogalomtörténet

A hipertext gondolata Vannevar Bush nevéhez fűződik, aki 1945ben publikálta az *Út az új gondolkodás felé* című tanulmányát.¹ Az általa Memexnek keresztelt „eszköz” lényegében csak két dologban tért el az Internettől; az egyik, hogy a Memex nem világméretű hanem egyéni használatú, a másik pedig, hogy a Memexen a linkelési lehetőségeket a felhasználó alakítja, és a gép folytonosan elraktározza. Bushnak ebből az írásból is kitűnik, hogy a gépet (a rendszert) az emberi agy működési módjára modellezték².

A hipertext³ terminus Theodor Holm Nelson nevéhez fűződik; ő gondolta és fejlesztette tovább a Bush féle koncepciót. „A hypertext alatt - fejt ki Nelson, - nem-folyamatos [non-sequential] írást értek – olyan szöveget, mely elágazik, és választási lehetőséget kínál az olvasónak, mely leginkább egy interaktív képernyőn olvasható. Általában kapcsoló elemekkel [links] összekötött szövegdarabok soraként képzelik el, melyek különböző útvonalakat biztosítanak az olvasónak.”⁴ A fenti két mondatot George P. Landowtól idéztem, aki a hipertextualitás legismertebb szakértője. A hipertext szinonimájaként használatos még a *nem-lineáris* szöveg, a *nonszekvenciális* szöveg, illetve a *multilineáris*, vagy *multiszekvenciális* szöveg kifejezés.

Roland Barthes *S/Z* című munkájának⁵ hetedik fejezetében szereplő „lexia” kifejezést használja a szakirodalom hagyományosan azokra a szövegegységekre, amelyekből a hipertextuális szöveg felépül.⁶ (Hozzáteszem: a lexia fogalma nem egységes, mert kétféle értelemben szokták használni. Erről még szólni fogok, a következő fejezet végén.)

¹ VANNEVAR BUSH, *Út az új gondolkodás felé*, in: Sugár János (szerk.), *Hypertext + multimédia*, Budapest, Artpool, 1996. <http://www.artpool.hu/hypermedia/bush.html>

² BUSH az emberi agyról azt írja: „Asszociációkat követ. Megragad valamit és már kapcsol is tovább arra, amerre az asszociációk vezetnek az agysejtek által hordozott bonyolult nyomvonal-szövevénynek megfelelően.” Im. 11.

³ Egyaránt el van terjedve az ipszilonos és a pontos i-s írásmód. Dolgozatomban a pontos i-s változatot használom, de az idézetek írásmódját nem változtatom meg.

⁴ GEORGE P. LANDOW, *Hypertextuális Derrida, posztstrukturalista Nelson?*, In: Sugár János (szerk.), *Hypertext + multimédia*. Megtalálható még: <http://www.artpool.hu/hypermedia/landow.html>

⁵ ROLAND BARTHES, *S/Z*, Bp., Osiris, 1997.

⁶ „Csillagokká repesztjük szét tehát a szöveget, megrengetjük, akár egy kisebb földmozgás, hogy szétessen a jelentés olyan darabjaira, melyeknek az olvasás csak a tovagördülő mondatokban, az elbeszélés folyékony szövegében, a hétköznapi nyelv nagy természetességében észrevehetetlenül egybeforrtna a felszínét érzékeli. A vezérlőjelzőt egymásra következő rövid töredékek sorozatára szabdaljuk, melyeket itt *lexiáknak* nevezünk, lévén az olvasás egységeiről szó.” Im. 25-6.

A lexiával nagyjából azonos értelemben használja Espen J. Aarseth a *texton* kifejezést; munkámban a *lexia* terminus mellett maradok, mert elsősorban olvasáselméleti szemszögből vizsgálom a hipertextualitás lehetőségeit – Aarseth pedig a *lexia* terminusnak éppen ezt a jellemzőjét próbálja kiküszöbölni saját terminusával.⁷

Említést érdemel, hogy már a Memex elképzelésében sem csak szövegekből álló lexiákról volt szó; egy *lexia* lehet szöveg, kép, hanganyag, mozgókép, vagy másik weboldal. A szakirodalom (nem egységesen) *hipermédia* néven említi az olyan „szövegeket”, amelyek ötvözik a különböző médiák lehetőségeit.⁸ A terminus használata nem biztos, hogy indokolt, hiszen például a *Termelési regény* is tartalmaz képeket (a nyomtatott és az elektronikus változat is), mégsem nevezzük hipermédiának. A hipermédia terminus kevésbé elterjedt.

2. Fogalommagyarázat

A hipertext, mint az előző fejezetben is láttuk, nem-lineáris szöveget jelent. Ez a definíció azonban pontatlansága miatt használhatatlan. Elsősorban azért, mert nem fejezi ki azt, hogy a hipertext esetén a szövegnek nem a narratív, strukturális szinten kell megtörnie a linearitást (ha ez így lenne, szinte minden szöveg „hipertext” lehetne).⁹ Hipertext esetén a nem-linearitás magának a szövegnek, a szövegtestnek a jellemzője. Tehát minden (temporálisan, kauzálisan, stb.) nem-lineáris narratívájú szöveg lineáris szöveg – amennyiben nem szerepel benne legalább egy szerzői láb-, vagy végjegyzet.

A másik kritérium, amit a hipertext Nelson-féle definíciója említ, hogy a szövegnek olyan pontokat kell tartalmazni, ahol az olvasó elágazásokkal találkozik, és döntenie kell arról, hogy milyen irányban halad tovább. Ezzel a definícióval sem jutottunk közelebb a lényeghez, hiszen:

- a központozás nélküli szövegek felvetik a rendszerbe való beilleszthetőség problémáját, hiszen (bár szövegszerűen nem idéznek fel másik szöveget) a szövegen belül az olvasó folytonosan döntéshelyzetekkel találkozik; a szövegben az olvasás során értelmes

⁷ „Barthes alapján a lexiák nem a textualitás építőkövei, mert működésük az „olvasás” erőszakos és hatalomakaró demonstrációja.” ESPEN J. AARSETH, *Nem-linearitás és irodalomelmélet*, Helikon, 2004/3, 322. Vö.: 4. lábjegyzettel jelzett rész.

⁸ „A többféle információtípust kezelő hipertextet hipermédiának is szokták hívni, de jellemzően ezt is szöveg vezérli.” KAPPANYOS ANDRÁS, *Hipertext. „A számítógép és a humán tudományok”* Helikon, 2004/3, 307.

⁹ „Egy elbeszélés lehet tökéletesen nemlineáris (például események sorozatának ismétlődő vagy nem-szekvenciális módon történő leírása), és mégis egy teljességgel lineáris szöveg által reprezentált.” ESPEN J. AARSETH, *Nem-linearitás és irodalomelmélet*, 314.

szó szerkezetekre bukkanunk – de a szavak kombinációs lehetőségei közül nekünk kell választani,

- az intertextualitással élő szövegekről sem állítható, hogy elágazási/döntési pontok nélkül haladnak előre. Bár tényleges szövegrészletek irányába nem téríti el az olvasást (hiszen a szövegrészlet itt beépül a vizsgált szöveg testébe), de felidéz egy, az emlékezetünkben jelen lévő szöveget.¹⁰

A harmadik kritérium Nelson szerint, hogy a hipertextusnak számítógépes formátumúnak kell lennie („...leginkább egy interaktív képernyőn olvasható”¹¹). Azonban ezzel a megközelítéssel sem jutunk előbbre, hiszen számtalan példa létezik a hipertext (mint elágazó, multilineáris, döntési pontokat tartalmazó szöveg) nyomtatott változatára.¹² Esterházy Péter *Termelési regénye* a maga két (három), összefűzött szövegtestével mintaértékű példa rá. De nyomtatott hipertext a *Biblia* is, hiszen az egyes részek „össze vannak kötve” a tematikusan hozzájuk kapcsolódó részekkel. A nyomtatott, vagyis nem elektronikus formában közölt hipertextuális szövegeket Landow nyomán *kvázihipertexteknek* szokás nevezni.¹³

Raine Koskimaa volt az, aki a digitális irodalmi szövegeket négy csoportba osztotta:¹⁴

- *Az eredetileg nyomtatott, de később digitalizált művek* elsősorban az archiválást és az elérhetőséget célozzák meg.
- *Az eredetileg is már digitális formában született írások*, például az internetes irodalmi folyóiratok szövegei.
- *Az elektronikus formátum által nyújtott lehetőségeket kiaknázó szövegek*. Legjobb magyar nyelvű példa rá Farkas Péter *Gólem*¹⁵ című „regénye”, amiről még bőven lesz szó.

¹⁰ Ha elfogadjuk, hogy az intertextualitással élő szöveg egyfajta hipertextus, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy, mivel minden szöveg intertextuális (olvasható intertextualitással élő szövegként), végső soron minden szöveg hipertextus. Vö.: 12. lábjegyzet.

¹¹ GEORGE P. LANDOW, *Hypertextuális Derrida, posztstrukturalista Nelson?* Megtalálható még: <http://www.artpool.hu/hypermedia/landow.html>

¹² „A nem-lineáris szerkezetű, oda-vissza mozgó idősíki és terű nyomtatott szöveg; a szonettkoszorú és különösen a hozzá kapcsolódó, azt egységbe foglaló mesterszonett; az intertextualitás, metatext; a lábjegyzetelés; a választható szálaikon futó kalandregények is már bizonyos mértékig hypertextek, vagy annak markáns vonásait viselik magukon.” SZÜTS ZOLTÁN, *A hypertext*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/tszz.html>

¹³ LANDOW kifejezését bemutatja: PETŐFI S. JÁNOS, *A hipertextuális irodalom a perszonal computer elterjedt alkalmazásának korszakában*. <http://www.jgytf.u-szeged.hu/~vass/szemm082.htm>

¹⁴ RAINE KOSKIMAA, *Digital Literature. From Text to Hypertext and Beyond*, 2000. <http://www.cc.jyu.fi/~koskimaa/thesis/thesis.shtml>

¹⁵ <http://www.interment.de/golem>

- *A hálózati irodalom.* Ez olyan szövegeket tartalmaz, amik folyamatosan íródnak az interneten az olvasók által. Példa rá a *Dúlalav*¹⁶ című „100kezes netregény”.

Mint látszik, Koskimaa négy osztálya közül csupán a harmadik hipertext eredendően – nyilván, a hipertextusra jellemző jegyeket (nonlinearitás, stb.) bármely más szöveg is hordozhat magán. Néha nehéz elkülöníteni egymástól az egyes Koskimaa-féle típusokat: a Neumann-ház honlapján található Digitális Irodalmi Akadémia (DIA)¹⁷ például *később digitalizált szövegeket* tartalmaz – de ezek egyes fejezeteit linkek kötik össze, és lábjegyzeteit is linkekkel látták el – vagyis: kihasználják az elektronikus szövegkezelés nyújtotta lehetőségeket.

A hipertextus fogalma, mint kitűnik, jóval bonyolultabb annál, hogy egyetlen, egyértelmű terminust találhatnánk rá. A fogalom definiálását és rendszerezését többen elvégezték; munkámban a George Stuart Joyce-féle rendszert¹⁸ használom, mint legrészletesebbet és leghasználhatóbbat, de néhány esetben utalni fogok más elméletekre is.

A Joyce-féle rendszer négy fő osztályt különböztet meg, és ezeken belül több alosztályt:

1. - Az unilineáris szerkezetek:

A, *egyszerű lineáris szerkezet*: ilyen a ma még az Interneten található elektronikus szövegek nagy része is, melyek alig különböznek a nyomtatott szövegektől.

B, *annotációs struktúra*, mely leginkább a hagyományos lábjegyzettel ellátott szövegekhez hasonlítható. Az olvasó bizonyos pontoknál választhat, hogy miről is szeretne bővebb információhoz jutni, de mindig vissza kell térnie a fő útvonalához, hogy a történet végére érjen. Ezt a struktúrát máskor interaktív történet alakításnak vagy továbbfejlesztett lábjegyzetelésnek is nevezik.

C, *elágazó struktúra*: ezek alkalmazása az 1980-as években kezdődött a lapozgató fantasy és kalandregényekkel. A digitális struktúrák ugyanezt az elvet követik, az olvasó dönthet, hogyan folytatódjon a történet, így minden egyes választással egy új és egyedi elbeszélés-univerzumban találja magát. Ez a fajta struktúra szinte elkerülhetetlenül magában foglal egy nyitott narratívát, ahol a befejezés nem előre meghatározott. Ennek a struktúrának az egyik fő hibája az ún. exponenciális probléma: a választási-pontok növekedésével egyenes arányban nő az elágazások és befejezések száma. Ennek megoldására több lehetőség is

¹⁶ <http://www.mno.hu/index.mno?cikk=53980&rvt=20>

¹⁷ <http://www.irodalmiakademia.hu>

¹⁸ GEORGE STUART JOYCE, *Authoring As Architecture. Toward a Hyperfiction Poetics.*

<http://skycraper.fortunecity.com/dns/689> Az angol szöveg rövidített változatát Marcsek György fordításában közlöm.

adódik: az elágazások számának csökkentése, több szerző együttműködése vagy a történetvonalak összetettségének csökkentése.

2. - A multilineáris szerkezetek:

A multilineáris szerkezetek olvasói rá vannak kényszerítve egy adott befejezésre, de számos úton érhetik el azt.

A, az egyszerű multilineáris szerkezet felhasználása sem korlátozódik a digitális médiára, a filmművészetben és a zenében is gyakran megtalálható. Ebben a szerkezetben több történetvonal van, melyek egy bizonyos pontnál futnak össze, és egy közös befejezéshez vezetnek.

B, az összefonódó multilineáris szerkezetet a cselekményszálak ismétlődő találkozási és szétválási pontjai határozzák meg. Ezt a szerkezetet gyakran (hibásan) rizómának nevezik. Legnagyobb erőssége, hogy képes a drámai feszültség fenntartására. Az összefonódó szerkezet egyik alosztéka a *homokóra* vagy *üvegnyak* struktúra: ezekben egy összetett struktúrából egy kivezető út vezet egy másik összetett struktúrába.

C, a tölcészerű szerkezet: egy ilyen, tulajdonképpen lineáris szerkezetben az olvasónak egyes pontokon bizonyos feltételeknek kell megfelelnie az olvasás folytatásához. Ezek a feltételek kötődhetnek feladatok elvégzéséhez vagy akár meghatározott számú szöveghely meglátogatásához.

3. - A gondolati tér

A gondolati tér végképp szakít a linearitással. Ez a szerkezet gyakran kapja a *hiperfikció* megnevezést, amely azonban egy szélsőséges általánosítás: ma már világos, hogy sokkal több szerkezet-típusra illik ez a meghatározás. Ezért ezentúl a valódi háromdimenziós hálóra alkalmazzuk a *gondolati tér* kifejezést.

A, a rizóma talán a legkezdetlesebb a hipertextuális fikció-struktúrák közül, Derrida és Barthes elméleti írásaira alapozva. Egy sűrűn átfűtött hálóból áll, mely teljes hierarchia-mentességre, a középpont, a kezdet és a befejezés hiányára törekszik, így egy teljesen szabálytalan szerkezetet eredményez. Az olvasót megpróbálja megfosztani a jelentésalkotás lehetőségétől, illetve megkísérli az olvasást asszociációs lépések sorozatává változtatni.

B, a történetvilág világhálós tapasztalatokból nőtte ki magát. A rizómával ellentétben a történetvilág nem tagadja meg a gondolati tér három dimenziójában való strukturálás szükségességét. Teljes mértékben hierarchikusak, kezdettel és befejezéssel, a rizóma legtipikusabb problémáit pedig szigorú szemantikával próbálják elkerülni. Az ilyen típusú szövegek magas fokú olvasói aktivitást követelnek.

4. - A nem-lineáris szerkezetek:

Egy tisztán formális nézőpontból a *hipertextus* és a *nem-lineáris szöveg* közötti különbség a különböző szövegrészek egymáshoz csatolásának módjában rejlik. A nem-lineáris szövegek egy bonyolult alkotórészek és folyamatok által meghatározott szinten szerveződnek. Ezek a szövegek nyílt narratívák, az olvasó szabadon mozoghat az előtte kibontakozó narratív univerzumban. A befejezések olyannyira nyitottak, hogy akár a számítógép is felajánlhat egyet az olvasó/játékos viselkedése alapján, ugyanakkor lehetséges, hogy a szöveg az olvasás során (valós időben) íródjon, az olvasó maga is egy szereplővé léphet elő. Az interaktivitás nem kibontja, hanem megalkotja a történetet.

A, a *MUD* (Multiple User Dimension) tulajdonképpen a szerepjátékok (RPG-k) számítógépes változata, melyet a számítógép memóriájában megalkotott és eltárolt virtuális helyek és szabályok alapján játszanak. A játékosok a saját maguk által kitalált személyiségek (szerepek, karakterek) bőrébe bújva járják be a virtuális világot, miközben más játékosokkal találkoznak.

B, a *találomra prezentált (véletlenszerű) elemek* a legszigorúbb értelemben véve nem hipertextuálisak. Itt a véletlenszerűség és a szerencse is fontos elemévé válik a történetalkotásnak. A cselekmény alakulását a számítógép szabja meg azzal, hogy az alkotó által előre meghatározott készletből választ ki véletlenszerűen egy elemet és állítja azt az olvasó/játékos elé. A választás történhet az olvasó tudtával vagy tudta nélkül, akarata ellenére is. A *találomra prezentált elemeknek* két fajtája létezik: az egyik esetben a technika csak kiegészítője a narratívának: a bármely pontnál beiktatott elemek csak mellékszálakat hoznak létre, melyek nem térítik el hosszabb időre az olvasót a fő cselekményszáltól. Ezek az elemek többé-kevésbé elágazó szerkezetűvé tehetik az elbeszélést. A másik esetben a számítógép a lehetséges elemeket, eseményeket a számítógép megkeveri, és a játékos ebből választhat tetszőlegesen, mintha egy kártyapakliból húzná elő a lapokat. Ennek előnye, hogy a történet több eleme később is felhasználható. Másik előnye, hogy egy viszonylag kevés elemet tartalmazó halmazból is rengeteg történet generálható.

Megemlíteném még Petőfi S. János nevét, aki szintén foglalkozott a hipertextus mibenlétével, és megalkotta a *lineáris, de kombinatorikusan organizált szöveg* definíciót – ez azonban erősen általánosító kategória (bár lényegretörő és frappáns).¹⁹

¹⁹ „A lineáris, de kombinatorikus organizációt a ‘hagyományos lineáris organizáció’-val szemben az jellemzi, hogy a kombinatorikus organizáció mind a kezdetre, mind az adott elrendezésű közbülső fázisok mindegyikére, mind a befejezésre több ‘alternatíva’ közül választás lehetőségét kínálja.” PETŐFI S. JÁNOS, *A hipertextuális irodalom a perszonal computer elterjedt alkalmazásának korszakában*,
<http://www.jgytf.u-szeged.hu/~vass/szemmm082.htm>

Dolgozatomban elsősorban Farkas Péter *Gólemével* és Esterházy Péter *Termelési regényének* elektronikus változatával foglalkozom.²⁰ A Joyce-féle besorolásban a *Termelési regény* többszörösen *annotációs* szerkezetű, a *Gólem* pedig leginkább *rizóma* szerkezetűnek tekinthető, bár elég nehéz megkülönböztetni a *rizóma* szerkezetet a *történetvilág* szerkezettől. Nehéz elképzelnünk, hogy ne legyen egy szövegnek adott legalább az első szövegegysége; ezt technikailag is problémás megoldani – ugyanilyen okok miatt a lexiák kapcsolódási lehetőségei sem lehetnek teljesen szabálytalanok (további indokokat a hetedik és nyolcadik fejezetben találunk). A Joyce-féle osztályok tehát nem határolhatók el élesen egymástól; a *Gólem* szerkezetét akár *kereszthivatkozásokkal ellátott többszörösen annotációs szerkezetnek* is nevezhetnénk.

Szükségesnek érzem megemlíteni még a *passzus* fogalmát. Főleg a bonyolultabb szerkezetű hipertextek esetén válik fontossá ez a fogalom. A passzus az a szövegegység, amit lineárisan (is) olvashatunk, és aminek szerkezetét lexiákká bontják a linkek. A *Termelési regény* két passzusból áll: maga a termelési regény és E. följegyzései. Farkas Péter *Gólemében* a passzusok száma hétszáz (a linkeké 5974). A passzus fogalmának pontos definíciójára nem sikerült rábukkannom; szövegemben a Farkas Péter féle fogalmat alkalmazom.²¹ Itt említem meg, hogy a passzus és a lexia fogalmát gyakran (Farkas is) összekeverik. A passzusok lexiákból épülnek fel, amiknek határait a linkek jelölik; a passzus végigolvasása után a továbbolvasás érdekében valahová linkelnünk kell, a lexia végigolvasása után viszont linkelhetünk vagy olvashatjuk az utána jövő lexiát.

3. Tájékozódás a bábeli könyvtárban

Bár hipertextusokhoz hozzájuthatunk nyomtatott formátumban is és elektronikus információhordozókon is, – legfontosabb lelőhelyük az Internet.²² Az Interneten való szövegre-találásnak sajátos körülményei egy olyanfajta élményben részesítik a potenciális olvasót, ami már eleve megváltoztatja a szöveghez való viszonyulását.

²⁰ Azért választottam az elektronikus változatot, mert (bár a Termelési regény eredetileg nyomtatott formában jelent meg,) szerkezeti felépítésének vizsgálatát itt hatékonyabban lehet elvégezni. A szöveg megtalálható: http://www.irodalmiakademia.hu/scripts/DIA?xcgi?infile=diat_vm_talalatok.html&locator=/dia/diat/muvek/htm/ESTERHAZY/esterhazy00003a/esterhazy00003a.html&oid=106841&session=262022473

²¹ Nála: „Bármely kapcsoló szó működtetésével megjelenített szövegegység.” Megtalálható a *Gólem* szövegén belül: Szómagyarázat/ Passzus, nyitott vagy zárt (rész, szakasz, lexia, dokumentum, fájl)

²² Némi bátorsággal akár azt is mondhatjuk, hogy az Interneten található információhalmaz tulajdonképpen egyetlen gigantikus hipertextus, hiszen gyakorlatilag akármelyik pontjáról közvetve vagy közvetlenül eljuthatunk akármelyik másik pontjára; az „olvasó” választ a „lexiák” közül, és eközben nem-lineárisan halad.

(Ebben a fejezetben nem kizárólag a nem-lineáris szövegekről lesz szó; az Interneten történő hozzáférés, rátalálás minden esetben ugyanúgy zajlik.)²³

Az Interneten kétféleképpen találhatunk szövegeket (ha feltesszük, hogy az Internet használatának szabályrendszerével többé-kevésbé tisztában vagyunk):

- egy konkrét szöveget keresünk; pontos honlapcímet tudunk, vagy keresőprogram segítségével találjuk meg *azt* amit keresünk,
- keresőprogrammal, vagy más szövegekből nyíló linkek segítségével találunk egy ismert, vagy (többnyire) ismeretlen szöveget, ami a minket érdeklő témakörhöz *valamilyen módon* kapcsolódik.

A *kapcsolódási mód* linkek esetén feltételezhetően tematikusan indokolt, de keresőprogramok esetén nem mindig az. A talált szövegekről gyakran nagyon kevés biztos információt lehet kideríteni; mivel az Internet az a fórum, ahol elméletileg bárki el tud helyezni bármit, nem lehetünk biztosak a talált információ forrásában és értékében.²⁴ Az Internetes kultúrában egyébként is hagyománya van az álnév használatának (pl.: chat, internetes játékok, stb.); nem biztos, hogy a szöveg mellett a szerző neve szerepel – persze, minél nagyobb és hivatalosabb a fórum, annál megbízhatóbb. Nem lehetünk tisztában az olvasott szöveg keletkezésének idejével, szerzőjével, publikálásának akaratlagosságával sem.²⁵ A *Szóbeliség és írásbeliség* című tanulmánykötet előszavában olvashatunk arról, hogy a szilárd „tények” kialakulása összefügg az írásbeliség kialakulásával.²⁶ Az Interneten talált szövegek „tény-értékét” gyakran degradálja az, hogy éppen ott található. Azt tapasztalom, hogy a forráshivatkozások esetén is nagyobb bizalommal fogadják a nyomtatott szövegekre való hivatkozást, mint az Internetes lelőhelyekre valót.

²³ Feltehető a kérdés, hogy a későbbiekben vázolt jelenségek (pl.: a szövegek „bizonytalansága”) mennyire változtatják meg a hagyományos, lineáris szövegek olvasásmódjának jellemzőit – ezt a kérdést nyitva hagyom, mert nem kapcsolódik a témához.

²⁴ Dolgozatom írása közben rábukkantam egy www.hipertext.info című weboldalra, ami valószínűleg egy szakdolgozat szövegét tartalmazza. A szöveg írója ismeretlen; lehet, hogy a téma egyik jeles képviselője, de az anonimitás nem emellett érvel. Dolgozatát fölhasználtam a dolgozatomban, de hivatkozási alapként nem alkalmazom, hiszen forrásértéke meghatározhatatlan.

²⁵ Petőfi S. János munkámban többször idézett *A hipertextuális irodalom...* című tanulmánya például megtalálható a www.terebess.hu/haiku/petofi.html című internetes oldalon, ami egy egzotikumokkal foglalkozó kereskedőház honlapja. Petőfi a szövegében (bár maga a szöveg nem erről szól) megemlíti néhány haikut; erre a honlapra ezen haikuk apropóján kerülhetett fel. Kérdéses, hogy Petőfi S. János tud-e a szövegének itteni felhasználásáról.

²⁶ „Ong a hangtalan olvasás általánossá válását emeli ki, azt, hogy a könyvben rögzített tudás immár nem igényli a hangzó megelevenítés közreműködését, a könyvben a tudás készen-tárgyiasan adottnak tűnik – innen az újkori filozófia alázata úgymond a tények iránt.” NYÍRI KRISTÓF, *Bevezetés, Adalékok a szóbeliség – írásbeliség paradigma történetéhez*, in: *Szóbeliség és írásbeliség, A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, Áron kiadó, Bp., Nyíri Kristóf, Szécsi Gábor, 1998, 15.

Az Interneten gyakran olyan szerzők szövegeit is megtalálhatjuk, akik máshol nem publikáltak. A publikálási lehetőség bővülése ebben az esetben nem jelenti az ismertséget.

Mint látjuk, az Interneten talált szövegek értéke gyakran nem bír azzal a viszonylagos stabilitással, ami a nyomtatott szövegeket jellemzi²⁷ – ez az olvasónál zavartságot okozhat. Az információbőség, az információk megítélésének és szelektálásának tapasztalata az az érzés, amivel az olvasó még azelőtt találkozik, mielőtt ténylegesen olvasóvá lenne.²⁸ Eleve úgy kezdünk el olvasni, hogy bizonyos feltételeket fenntartunk magunknak. Kíváncsiak vagyunk, hiszen egy teljesen ismeretlen szövegre bukkantunk rá – ugyanakkor fenntartjuk magunknak azt a jogot, hogy az olvasott szöveg értékét szubjektív módon (és csak úgy) ítéljük meg. (Mindez persze másképpen van, ha egy előzetesen többé-kevésbé ismert szöveget kerestünk meg az Interneten; ez esetben a szövegre-találás tapasztalata nem (alig) tér el a hagyományostól. Azt azért hozzá kell tenni: nem létezik „eredendően ismert” szöveg; első olvasáskor minden szövegnek megtapasztaljuk az „idegenségét”).

4. Néhány olvasástörténeti aspektus

Bár az olvasás kialakulását, változásainak történetét Marshall McLuhan mutatja be *A Gutenberg-galaxis* című könyvében, az ő (a téma szempontjából kikerülhetetlen) művének kijelentéseivel egy későbbi fejezetben foglalkozok részletesebben.

Guglielmo Cavallo és Roger Chartier, *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban* című könyvének előszavában olvashatjuk a következő kijelentést: „Az olvasás a középkor óta bekövetkezett harmadik forradalmát a szövegek elektronikus közvetítése és az ezáltal implikált olvasásmódok jelentik.” Az első két forradalom a szerzőpáros szerint: a nyomtatás, valamint az „intenzív” olvasás átváltozása „extenzív” olvasássá. („Az *intenzív* olvasót könyvek korlátozott és zárt korpusza vette körül, amelyeket újra és újra elolvasott, memorizált és recitált (...). Az *extenzív* olvasót, akit a *Lesewut*, az olvasási düh kerített hatalmába, s aki

²⁷ „...közvetlenül a hálóra szövegeket írni? Az ilyen vállalkozások gombamódra szaporodnak a virtuális talajon; mindaddig azonban, amíg a szerzőik továbbra is arra ácsingóznak, hogy művüket egy szép napon kinyomtatott könyvként tarthassák a kezükben, a hálón való működésükkel csupán a digitális kultúra esztétikai alacsonyabbrendűségét állandósítják...”, NICOLAS PETHES, *Az elnémulás iróniája*, in: Lettre International, Nr. 40. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre40/pethes.htm>

²⁸ „A hatékony hypertextes olvasáshoz még egy fontos tényező járul. Az olvasó csak akkor érez indítást az eszköz használatára, ha azt kezelni is tudja. (...) A hypertext olvasása és írása azonban olyan képességet feltételez, mint a dönteni és szervezni tudás. A gyakorlatlan felhasználó "elmehet a sűrűbe", vagyis a linkek mentén olyan szövegrészeket is elér, melyek nem fontosak számára, visszatalálni pedig - el kell ismerni a WWW-nek ezt a hátrányát - nem könnyű.” KOTSIS MÁRK, *Sajtó a hypertexten. Magyar on-line lapok vizsgálata*, in: *Az Internet Mítosz*, Kodolányi Füzetek, 3., Szerk.: Czeizer Zoltán, Csanády Márton, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 1999. <http://mek.oszk.hu/01400/01437/>

német vidéken tűnt fel Goethe idejében, egészen más fából faragták: rengeteg nyomtatványt fogyasztott, különféleket és számos efemert is; gyorsan és mohón falja, és kritikus szemmel nézi őket, s egyetlen terület sem menekülhet szisztematikus kétkedése elől.”²⁹ Az *intenzív* olvasó olvasásélményei nyilvánvalóan vallási, illetve tudományos szövegekre épültek. Az olvasást egyfajta szakrális légkör lengte körül – ez még erősebb volt abban a korban, mikor az olvasás még hangos olvasást jelentett, esetleg a közönség előtti felolvasással volt egyenlő.³⁰ Az olvasás, történetének folyamán levetkőzte az alkalomhoz és külsőségekhez való kötődöttségét. Armando Petrucci az *Olvasás az olvasásért. Az olvasás jövője* című tanulmányának *Az olvasás módjai* című részében bemutatja az olvasási aktus profanizációját.³¹ „Az olvasás hagyományos rendje nem csupán az olvasható és olvasásra szánt szövegek egyedi és hierarchizált repertoárjából állt, hanem az olvasói viselkedésnek és a könyv használatának meghatározott liturgiáiból is, amelyek bizonyos módon berendezett környezetet és sajátos eszközöket igényelt.” A nyomtatás tömegessé válása megszüntette ezeket a külsőségeket; könyveket olvasunk a villamoson ülve, vonaton utazva, elalvás előtt az ágyban feküdve vagy kirándulás közben egy fa tövében leheveredve.

Az olvasás aktusának profanizációját véleményem szerint a hipertext szövegek megjelenése látszik megállítani és (bizonyos szempontokból) visszafordítani. A hipertext olvasásnak meghatározott helye van (otthon, dolgozószobában, számítógépasztal előtt), meghatározott eszközt igényel (számítógép), ismereteket igényel a számítógép- és Internet-használat területén. Az olvasási aktust tehát (újra) egy bizonyos környezetbe, alkalomhoz kötik. Véleményem szerint ezek a „körülmények” nagyon gyakran „elidegenítő” hatással vannak az olvasóra. A lapozás mechanikus mozdulatát az egér mozgatása, a kiválasztott link megkeresésének, aktiválásának kevésbé automatikus mozdulatsora váltotta föl; a számítógépes ismeretek állandó jelenlétére van szükségünk. A szöveg *tudatos* kezelése jól érzékelhető a *Gólem* esetén, ahol egyszerre mindig legalább három mező kínál fel a variációs lehetőségeket.

Az olvasói tapasztalat véleményem szerint egyre „bizonytalanabbá” válik; sok esetben megkérdőjeleződnek azok a fogalmak, amik a hagyományos, lineáris olvasásnál biztosnak

²⁹ GUGLIELMO CAVALLO, ROGER CHARTIER, *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, Bp., 2000, 33.

³⁰ MARSHALL MCLUHAN, *A Gutenberg-galaxis*, Bp., Trezor, 2001.: „De „olvasni” évszázadokon keresztül annyit jelentett, mint hangosan olvasni.” (99); „Továbbá, mert az olvasók kevesen voltak, és a hallgatók számosan, kezdetben az irodalmi művek nagyrészt nyilvános előadásra készültek...” (106)

³¹ ARMANDO PETRUCCI, *Olvasás az olvasásért. Az olvasás jövője*, in: Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, 396.

látszódtak. Az előző fejezetben már rámutattam néhány olyan dologra, amik az olvasóban a bizonytalanság érzését implikálják, most még néhány ilyen tényezőt sorolok fel.

Az írásbeliség kezdetén meglehetősen korlátozott volt a szövegek száma; a mennyiségi fordulatot a nyomtatás hozta magával. Napjainkban gyakorlatilag végtelen számú szöveg létezik; az olvasó arányaiban azonban mégsem ismer sokkal többet, mint száz évvel ezelőtt. Az Internet, mint gigantikus könyvtár, ugyan mindenkinek a rendelkezésére áll, de a könyvtár (állandóan változó) tartalmát senki sem ismerheti teljesen, éppen ezért a szövegek közötti eligazodásnak a képességének senki nem lehet teljes birtokában.

Megváltozott az olvasás időbelisége is; azt is mondhatnánk: hipertext olvasás közben értelmetlenné (tapasztalhatatlanná) válik az idő linearitása. Folytonosan visszatérünk már ismert helyekre (annotációs szerkezet esetén ez elkerülhetetlen); kereszthivatkozások révén olyan helyekre keveredhetünk, ahol már (egyszer vagy többször) jártunk – az olvasás közben szinte képtelenek vagyunk megállapítani az idő múlását.

A legtöbb hipertext szövegre az is jellemző, hogy „folytathatatlan”; ha egyik nap befejezzük az olvasást a szöveg egyik pontján, csak nagyon nehezen tudjuk más alkalommal ezt a pontot megtalálni. A *Gólem* esetében megjegyezhetjük az éppen olvasott lexia számát; a *Termelési regény* esetében ez jóval bonyolultabb, mivel nincs tartalomjegyzék – esetleg a legközelebbi lábjegyzet számát jegyezhetjük meg, és keresőprogrammal rákereshetünk a számra.

A hipertext olvasása végtelen feladat. Ha már meg is ismertük egy szöveg összes lexiáját, akkor is új élményeket tud okozni egy más sorrendben való olvasás.

Az olvasó hipertextus esetén bizonyos értelemben a szerző funkcióját is betölti, hiszen az olvasás során maga rendezi a lexiákat egy (aktuális) művé.³² Az olvasó a passzív szerepből egy aktív szerepbe kényszerül átlépni; az aktivitás pedig feszélyezheti az olvasót – hiszen az olvasói szerep hagyományosan inkább passzív volt. Hangsúlyozottan „hagyományostól távoli” az olvasásélmény akkor, ha olyan hipertextet olvasunk, ami meggátolja az értelemképződést; ebben az esetben a (hagyományokhoz kötődő) olvasó hajlamos úgy érezni, hogy az ő aktivitása Sziszüphosz aktivitásával egyenlő.

³² Az olvasói aktivitás igényéről Barthes így ír: „...az irodalmi munka (az irodalom mint munka) tétje, hogy az olvasót immár ne a szöveg fogyasztójává, hanem létrehozójává tegye. Irodalmunkat a szöveg előállítója és fogyasztója, tulajdonosa és vásárlója, írója és olvasója közötti könyörtelen szakadás jellemzi, s ezt az állapotot az irodalom mint intézmény tartja fenn. A mai olvasó egyfajta dologtalanságra, intranzivitásra, egyszóval komolyságra kárthatott. Ahelyett, hogy maga játszana, ahelyett, hogy a jelentő varázsa megigézhetné, hogy az írás kéjéből részesedne, nem marad számára más, mint soványka szabadság arra, hogy elfogadja vagy elutasítsa a szöveget: az olvasás nem több, mint népszavazás.” ROLAND BARTHES, *S/Z*, 14.

5. A globális falu szóbeszéde

A 26. lábjegyzetben idéztem Ong szavait, aki a „tények” kialakulását az írásbeliség kialakulásával hozta összefüggésbe. A leírt szó természetéről az ott említett kötetben ezt olvashatjuk: „Az írás technikája a szavakat – s különösen az olyan szavakat, mint „Isten”, „Igazság”, „Lélek”, „Jó” – külön entitásoknak tünteti fel, elválasztva mind a mondat egészétől, mind pedig annak társadalmi kontextusától.”³³ A szavak szerepének bizonyos szintű újabb megváltozása figyelhető meg hipertext szövegek esetén – ami érdekes módon egy korábban betöltött szerephez hasonlít. A hipertextuális szövegben egyes szavak két funkciót töltenek be: a mondatok alkotórészei lehetnek, illetve egy történést „testesíthetnek” meg, amennyiben maga a leírt szó egyben linkként is funkcionál – ez a többértékűség hasonlít a hangzó szavak többértékűségéhez.³⁴ A *Gólem* olvasásakor a bal oldali ablakban szinte csak ilyen szavakat (potenciális történéseket) találunk, a felső fejlécben csak ilyenek vannak, és a „főszöveg” szavainak jelentős része is link, azaz „cselekvés”. Hasonlít a kimondott szó és a linkértékű szó abban is, hogy a kimondott szónak többé-kevésbé maradandó *hatása* van (a beszédaktusban legalábbis), ugyanúgy, ahogy a linkelésnek is az olvasás aktusában.³⁵ Különbség az, hogy a kimondott szó nem létezhet másként, csakis kimondva – a linkértékű szó viszont elolvasható anélkül, hogy a linkként aktiválnánk. Úgy vélem, a hipertextualitás szó fogalma közelebb áll az oralitás szó fogalmához (linkértékű szó esetén mindenképpen), mint a hagyományosan értelmezett, az írásbeli kultúrában gyökerező szó fogalmához.

Az oralitás és a hipertextualitás hasonlóságát más területeken is felismerni vélem. McLuhan az emberi beszéd nyomtatás általi tárgyiasulásáról beszél.³⁶ Hipertext szövegek esetén ez a tárgyiasulás több szempontból sem indokolt. Nem lehet meghatározni a szöveg fizikai kiterjedését, pontos helyét, sőt számát sem. Az egyes szövegek értékeiről sem mondhatunk biztosat, mint azt az előző fejezet végén láthattuk. Gyakran az olvasott szövegek

³³ NYÍRI KRISTÓF, *Bevezetés, Adalékok a szóbeliség – írásbeliség paradigma történetéhez*, 8. A szerző Jack Goody és Ian Watt szavait idézi.

³⁴ „A hangot nem lehet elvonatkoztatni a jelen időtől. A szavak pedig, minthogy a hang kelti életre őket, mindig jelen idejű cselekvést jelentenek. A szavakat cselekedték, nem pedig jelölték. A szó ily módon mindig esemény (volt), nem pedig leírt dolog.” CZEIZER ZOLTÁN, *A másodlagos szóbeliség térnyerése az Interneten, Az orális kultúrájú társadalmak*, in: *Az Internet Mítosz*, Kodolányi Füzetek, 3., Szerk.: Czeizer Zoltán, Csanády Márton, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 1999. <http://mek.oszk.hu/01400/01437/>

³⁵ Felfedezhetőnek vélem az Austin – féle beszédaktus elméletéhez való hasonlóságot linkértékű szavak esetében, hiszen itt is létezik a szónak lokúciós értéke (a közlésben betöltött szerep), illokúciós értéke (linkelünk, vagyis cselekszünk a szóval) és perlokúciós értéke (ahol a referens a belinkelt szöveg).

³⁶ „A könyv tömegtermeléssel való előállításuk lehetővé, sőt, valójában szükségessé tette, hogy a könyveket inkább tárgynak, mintsem a gondolatok közvetítésére szolgáló szavak megjelenítésének tekintsük. A könyvek egyre inkább ipari termékeknek, és eladandó árucikknek tekintendők. A szó, az élő emberi beszéd itt bizonyos értelemben tárgyiasul.” MARSHALL MCLUHAN, *A Gutenberg-galaxis*, 197.

megismételhetetlennek bizonyulnak – hiszen a jelentést minden esetben a kontextus befolyásolja, ami hipertextus esetén szükségszerűen változó. Az adott kontextus egyszerűsége (vagy alig-megismételhetősége) megfosztja a tartalmat a rögzítettségtől, és az ebből adódó ténytől – sokkal inkább az „elhangzott szót” juttatja eszünkbe.

Érdeemes megfigyelnünk az olvasás sebességének a változását.³⁷ Az oralitás korszakán túllépő kultúra lassan olvasott; ezt részben a téma (szakrális vagy tudományos), részben az olvasás hangos vagy félhangos módja indokolta. (Vö.:30. lábjegyzet.) Hipertextus esetén az olvasási tempó csökkenését vélelmelem felfedezni; ez részben abból adódik, hogy viszonylag sokat kell „bíbelődni” a szöveggel, részben pedig abból, hogy a hipertext átgondoltabb, a szerkezetre jobban ügyelő, és az emlékezésre jobban számot tartó olvasást igényel (az emlékezet szerepéről a hetedik fejezetben részletesen szólok). Hozzáteszem: az itt vázolt olvasásmód nem csupán a hipertext szövegek esetén jellemző; hasonló olvasásmódot igényelnek a metafiktív szövegek – a két szövegtípus kapcsolatáról is beszélni fogok még, a nyolcadik fejezetben.

6. Hipertext, mint (gondolkodási) struktúra

„A gondolkodásnak nem *természete* sem az epikusság, sem a linearitás.”

Farkas Péter: Gólem, 176. link

McLuhan és Ong munkájában is úgy vannak ábrázolva a változások, mint amik az írásosság kialakulásából gyökerezve terjedtek el az élet más területeire is; a széleskörű írásbeliség, a nyomtatás kialakulása változtatta meg a szövegekhez való viszonyt, az emlékezet és a memória szerepét, a szövegek stilisztikai, retorikai, stb. megformáltságát; az emberi gondolkodást. Az elektronikus médiák esetében ez a változás fordított irányban ment végbe („...az elektromos technológiának következményei vannak mindennapi észlelésünkben és cselekvési szokásainkban...”³⁸). A hipertext esetében is ilyen irányban zajlott le a változás; a megváltozott emberi gondolkodás sémájára jött létre a *hipertext* gondolata.

Az emberi gondolkodásra jellemző szerteágazó struktúrát az élet számos területén felfedezhetjük; az embernek folytonosan döntenie kell az adott lehetőségek között; egyes lehetőségeket elszalaszt, másokat esetleg csak elodáz; visszatérhet (persze temporálisan nem,

³⁷ Az olvasási sebesség felgyorsulásáról McLuhan így ír: „...az elérhetőségre és hordozhatóságra irányuló természetes igény kéz a kézben haladt az erősen felfokozott olvasási sebességgel, amelyet az egyforma és ismétlődő betűtípus tett lehetővé, s amely a kéziratoknál még nem volt lehetséges.” Im., 233.

³⁸ MARSHALL MCLUHAN, *A Gutenberg-galaxis*, 44.

csak a szituáció szempontjából) az élet egyes, már megismert pontjaihoz. A számítógépes játékok is eszerint a séma szerint működnek; pályák vannak, amiket „teljesíteni” kell, de a pályákon belül számtalan a cselekvési lehetőség. Magukra a számítógépes operációs rendszerekre is ráillik a G. S. Joyce-féle *rizóma szerkezet* fogalma. Az átjárhatóság és a rendszeren belüli (többé-kevésbé megvalósuló) hierarchiatlanság, a szabad navigáció alkalmassá teszi ezt a rendszert bonyolult technikai térben való mozgásra – napjaink technikalizált világában lépten-nyomon ezzel a rendszerrel találkozunk. Mobiltelefonjaink menüje sem más, mint egy hipertext rendszer.³⁹

„Minden értéktől eltekintve, ma meg kell tanulnunk, hogy az elektromos technológiának következményei vannak mindennapi észlelésünkben és cselekvési szokásainkban, s ezek a következmények gyorsan újratertik bennünk a legprimitívebb emberek mentális folyamatait.”⁴⁰ Itt McLuhan persze nem a számítógépes hipertextre gondolt, de kijelentése ez esetben is megállja a helyét; erre több szempontból is igyekszek rávilágítani.

A bizonyítás érdekében ismét McLuhantól idézek: „Minden írástudó közönség legfőbb jellemzője, hogy egy könyv vagy film tekintetében elfogadja a passzív befogadó szerepét. De az afrikai közönségnek nincs gyakorlata a narratív folyamat individuális és néma követésében. Ez fontos tényező. Az afrikai közönség nem ül meg csendben, részvétel nélkül. Szeretnek résztvevők lenni ’(...)’⁴¹ A hipertext szövegek nemhogy lehetővé teszik az olvasó aktivitást, de egyenesen megkövetelik.

A másik szempont, amit a bizonyítás érdekében megemlítek, az emlékezet kiemelt szerepe. Az elhangzott szó egyszerűsége és (bizonyos szempontú) megismételhetetlensége igényelte az emlékezetnek egy olyan fokú aktivitását, ami fölöslegessé vált az írásbeliség korszakában – hiszen a szavak lejegyzett formában temporális szempontból kötetlenekké váltak. Amennyiben egy hipertextust a megértés igényével olvasunk, az emlékezet ugyanilyen kulcsfontosságú szerepet kap. (A következő fejezetben erről részletesebben lesz szó.) Az emlékezet kiemelt szerepét igazolja az is, hogy a hipertext szövegek kialakítottak maguknak egy újfajta mnemotechnikai retorikát. (Erről egy későbbi fejezetben lesz szó.)

³⁹ Az emberi gondolkodás nonlinearitására több szöveg felhívja a figyelmet: „A narrativitás különálló síkja mentén való egyenletes haladás fogalma teljesen idegen a nyelv és az emberi tudat természete számára.” MARSHALL MCLUHAN, *A Gutenberg-galaxis*, 272. „Az emberi gondolatot nem a relativizmus, hanem az összefüggés jellemzi. Összekapcsolódik mindennel. A gondolat soha nem szabadon lebegő absztrakció vagy valami más szabadon lebegő dolog.” WALTER J. ONG, *A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta*, In: *Szöveliség és írásbeliség, A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, Áron kiadó, Bp., Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor, 1998, 146. A gondolat megtalálható az *Orality and Literacy* című írásában is. Lásd még Bush véleményét a 2. lábjegyzetben.

⁴⁰ MARSHALL MCLUHAN, *A Gutenberg-galaxis*, 44.

⁴¹ Uo., 53. A szövegben McLuhan John Wilson szavait idézi.

A következő szempont tárgyalása előtt ki kell térni a gondolkodás és a mediális szokások kölcsönhatására. Ismét McLuhant idézem: „A korábban tanultak hatása az újabbakra (mely hatás a jelenig tart) a felelős azért, hogy a tanulást tradicionálisan úgy nevezzük: *a tanulás átadása*. Ez az átadás hatásában inkább tudatalatti, de nyílt, tudatos átadás is előfordul. (...) Saját nyugati reakciónk az olyan médiumokra, mint a film, a rádió és a televízió, nyilvánvalóan a könyvkultúra reakciója volt a „kihívásra”. Ami végbement: a tanulás aktuális átadása és a gondolkodásmód és szellemi magatartás változása, majdnem teljesen tudatalatti volt. Amit úgy sajátítunk el, mint anyanyelvünk érzékenységi rendszerét, az befolyásolja tanulási képességünket, amikor verbálisan vagy szimbólumok segítségével más nyelveket kívánunk elsajátítani. Valószínűleg ez az oka, hogy a magas fokon művelt nyugati ember teljesen elmerült a nyomtatott kultúra lineáris és homogén módozataiban, és sok nehézségbe ütközik a modern matematika és fizika nem vizuális jellegű világában.”⁴²

McLuhan most idézett mondatai a hatvanas évekből valók; az elmúlt negyven év alatt (én úgy látom) a humán tudományok mellett/helyett a természettudományok váltak egyre „hétköznapiabbá”. Számítógépek, mobiltelefonok, automaták vesznek körül a háztartásban, a munkában, a szórakozásban. Napjaink fiataljainak többsége már óvodás korában megismerkedett a számítógéppel; jelentős részük el sem tudná képzelni az életét számítógép nélkül. A számítógép rendszere lett az a rendszer, amiben gondolkodni tanulnak;⁴³ ez a fajta gondolkodás pedig jóval alkalmasabb a matematika vagy a fizika területén való gondolkodásra, mint a humán területek hagyományosan könyvekre (vagyis lineáris rendszerekre) épített világában való eligazodásra.⁴⁴

Az emberi környezet nyomán megváltozott emberi gondolkodást új médiaszokások is követik. Armando Petrucci a már említett tanulmányában hívja fel a figyelmet arra, hogy az új technikai lehetőségek lehetővé tették az elektronikus-vizuális médiumok nem-lineáris befogadását.⁴⁵ A vizuális médiumokhoz kötődő szokások elterjedése és hatása a szövegek

⁴² Uo., 162.

⁴³ Vö.: 28. lábjegyzetben: „A hypertext olvasása és írása azonban olyan képességet feltételez, mint a dönteni és szervezni tudás.”

⁴⁴ Némi önigazolást látok abban is, hogy az évfolyam, ahová járok, kilencven százalékban lányokból áll – ez az arány néhány évtizede még nem volt ennyire megbillenve. A számítógép tapasztalatom szerint „fiús játék”; a lányok nem szívesen cserélik le rá a babájukat.

⁴⁵ „Jól tudjuk, hogy a távirányító megengedi a tévénezőnek a csatornák folytonos változtatását (...). Minden tévénező egyéni szerzője az efféle látványoknak, amelyek egyetlen szerves és koherens tévéadásba sem illeszkednek: ezek egyszerre függőségi és elutasítási aktusok, s mindkét esetben a teljes dekulturáció és az eredeti kulturális kreáció termékei. A zapping, a kattintgatás egyszerre a fogyasztás és az audiovizuális kreáció teljesen új, egyéni eszköze. Ennek révén a médiakultúra fogyasztója hozzászokik a nem homogén töredékekből álló üzenetekhez, amelyek a racionális és hagyományos perspektívából nézve „értelmetlenek”. Olyan üzenetek ezek, amelyeket minimális figyelemmel is követni lehet, s amelyek létrehozása a feszültség és a játékos részvétel

„olvasásának” területén már Ongot is foglalkoztatta; rámutatott arra, hogy az írott információk befogadása a megértés igényében és állandóságában különbözik a vizuális információk befogadásától.⁴⁶ Ez hipertextus esetén megváltozik. Csak látszólag mond ellent az *olvasás* és a *megértés hiánya*; mint a következő fejezetben látni fogjuk, a hipertextuális szövegek jelentős részénél ez a kettő nemhogy nem zárja ki egymást, hanem a szöveghez való közelítésnek egyetlen módjává válik.

A hipertextek „befogadó” tapasztalata tehát felidéli az írásbeliség előtti tapasztalatok hagyományát. Felfedezhető a hasonlóság az oralitás és a hipertextualitás között, valamint a (nem szöveges) vizuális tapasztalat befogadása és a hipertextus tapasztalata között; jellemző jegyekként: a befogadói aktivitás, megismételhetetlenség (emiat az emlékezet kitüntetett szerepe), a szerzett tapasztalat nem-evidens volta (mint a képek esetén) és a megértés nem feltétlen igénye, amit az újabb médiaszokások hoztak magukkal, - ezek a szokások pedig a nemlineáris stratégiák egyre elterjedtebb voltával hozhatók összefüggésbe.

7. Emlékezet, jelentés

maximumát biztosítja. Ez az egyre inkább elterjedt médiaszokás pontosan az ellenkezője a hagyományos értelemben vett lineáris és progresszív olvasásnak (...)” ARMANDO PETRUCCI, *Olvasás az olvasásért. Az olvasás jövője*, 396.

⁴⁶ Bernard Lonergan szavait idézi: „Ha mármint az emberi tudást – valamiféle episztemológiai szükségszerűség miatt – úgy akarjuk felfogni, mint ami kizárólag a szemmel való látáshoz hasonló, akkor ebből legelőször is az következik, hogy az emberi megértést ki kell zárunk az emberi tudásból. A megértés ugyanis nem hasonlít a látáshoz. A megértés az idő múlásával gyarapszik: megértünk egy, majd egy másik, egy harmadik, negyedik, ötödik, hatodik problémát, és megértésünk – míg helyesen nem értjük dolgokat – számos alkalommal változik. A látás nem ilyen; éppen ezért ha azt mondjuk, hogy a tudás hasonló a látáshoz, figyelmen kívül hagyjuk a megértést mint az emberi tudás konstitutív elemét.” WALTER J. ONG, „*Látom amit mondasz*” – az értelem érzékanalógiái, in: *Szóbeliség és írásbeliség, A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, Áron kiadó, Bp., Nyíri Kristóf, Szécsi Gábor, 1998, 167-8.

Az emlékezet szerepének változásait a szöveg változásainak függvényében nyomon követhetjük Walter J. Ong és Marshall McLuhan már említett írásaiból. A szóbeliség korában az emlékezet hangsúlyozottabb volt abból a szempontból, hogy felelős volt a szövegek megőrzésének feladatában. A ritmus, az ismétlések, az állandó jelzők, a formulák az emlékezet segítői voltak. Az írásbeliség elterjedése után megszabadulhatott a szöveg ezektől a mnemotechnikai megoldásoktól. Már nem a művek szövegének az ismerete volt a cél, hanem maguknak a műveknek, a művek létének az ismerete. Napjainkban olvasói feladattá vált a szövegek közötti tájékozódás feladata. A hipertext szövegek megjelenésével újra elsőrendű szerepet kap az olvasásban az olvasói emlékezet – magában a szövegben való eligazodás szempontjából.

(Megjegyzem: ezen kijelentésem csak abban az esetben tart igényt némi igazságértékre, ha feltételezzük, hogy a hipertext *olvasás* nem egyenlő magával a szöveggel való találkozással. (Erről bővebben a fejezet második felében.) Hozzáteszem még azt is: az olvasott szöveg is megválaszthatja az olvasási stratégiát; az először vázolt olvasásmód életképesnek tűnik a *Termelési regény* esetében, a *Gólem* esetében nem minden esetben az.)

Mint Oláh Szabolcs tömören megfogalmazta az *Az áttelekített zengés apológiája* című tanulmányában: „A nemlineáris olvasás a folytonos választás kényszerével jár együtt; az olvasás jellemző tapasztalata nem annyira a „hol tartottam”, mint inkább a „hogyan jutottam ide”, „hol voltam már” kérdése.”⁴⁷ Mivel az olvasás temporális szempontból csakis lineáris lehet (hiszen a fizikai idő lineáris), mindenképpen egy bizonyos lexia után és egy bizonyos lexia előtt olvassuk az éppen olvasott lexiát. Hipertextus esetében persze a lexiák sorrendisége nem stabil; csakis aktuálisan előző vagy aktuálisan előző előtti lexiákról beszélhetünk; ezek alkotják az éppen olvasott lexia aktuális kontextusát. Ebből kifolyólag az adott lexiának többféle jelentése létezhet – hiszen egy adott szövegegység jelentését minden esetben befolyásolja a kontextus.

Ha a *Termelési regényt* vesszük példának: az E. följegyzései című rész szövegegységeinek jelentését befolyásolja a „főszöveg” hivatkozott részének jelentése, esetleg a hozzá (E. följegyzéseikhez) kapcsolódó „lábjegyzet”. Amennyiben az olvasó a linkek nyomvonalát követve olvassa a regényt, szüksége van arra a képességre, hogy a „mellékszöveg” egyes részeit végigolvasva (melyek néha több tízezer karakterből állnak; a könyv esetében több oldalasak) még emlékezzen arra, hogy a „főszövegben” tartalmilag „hol” tartott. Ez még az olyan, viszonylag egyszerű szerkezetű hipertextusok esetén sem mindig

⁴⁷ OLÁH SZABOLCS, *Az áttelekített zengés apológiája*, In: *Történelem, kultúra, medialitás*, szerk.: Kulcsár Szabó Ernő, Szirák Péter, Bp., Balassi, 2003, 144.

problémamentes, mint a *Termelési regény*. Bonyolultabb organizációk esetében egy néhány tucat lexiából álló szöveg is annyiféle „aktuális kontextust” képes teremteni, hogy csaknem végtelen olvasási (értelmezési) feladatot tud adni az olvasónak. Farkas Péter *Gólem*-ében a (találomra kiválasztott) 22-es számú, *Állapot/Nyelv* „nevű” linkhez eljuthatunk az Előtér/ Módszer/ Lét-állapot/ Állapot útvonalon, vagy az Előtér/ Módszer/ Lét-Állapot/ Lét-Állapot/ Történet/ Kifejezés/ Illeszkedés/ Öntörvényűség/ Azonosság / #felismerés útvonalon, vagy az Előtér/ Módszer/ Kifejezhetetlenség/ Egyazon/ Formában/ Forma/ Mag/ Komputer-technológia/ Eltömegesedés/ Tükrén/ #ellenpróba útvonalon, vagy pedig a Síkháló/ felismerés útvonalon (esetleg máshogy is). Ha a vizsgált lexiának csak a közvetlen kontextusait nézzük, akkor is négy variáció létezik: az *állapotnak*, a *felismerés* és az *ellenpróba* linkeken, valamint a *Síkhálón* keresztül (közvetlenül) juthatunk a szövegrészletbe. Sőt, a passzusban szereplő linkek által elérhető szövegek elolvasása után „visszafelé” is beléphetünk a passzusba, ilyen módon az előzően elolvasott passzusok tartalmának ismerete is befolyásolhatja a vizsgált passzus aktuális kontextusát.

A Gólem-típusú szövegek, amik radikálisan szakítanak a linearitás hagyományával, gátolják az értelemképződésnek a lehetőségeit.⁴⁸ Csak a szűkebb kontextust vizsgáltuk az előbb, de ezen kijelentés igazságát máris beláthattuk. Ebben a szövegben a lineáris kohézió értelmét veszti, és globális kohézióról sem biztos, hogy beszélhetünk, hiszen magával a szöveg testével sem lehetünk tisztában.⁴⁹ Stilisztikai megfigyeléseink lehetnek, talán tematikailag többé-kevésbé stabil momentumokat is felsorolhatunk – de ennél többet semmiképp sem.⁵⁰ A *Gólem* nem adja meg magát egy elemzésnek; nem lehet róla ismertetőt írni; a *Gólem* „hermeneutikai üresjárat”, „kommunikációs holtvágány”⁵¹. „A „lineáris szöveg” Mallarmé által beharangozott és Benjamin és Derrida által leírt „végét” Farkas nem lelkesen üdvözli, hanem technikai kérdésnek nyilvánítja. A hipertext eszköz (‘szerszám’): kikerüli egy ‘szöveg’ és ‘tárgya’ szétválasztását azzal, hogy láthatóvá teszi, hogy egy szöveg mondandója

⁴⁸ Vö.: a Joyce féle rendszer rizóma című részénél írtakkal.

⁴⁹ „A kritikusnak sincs esélye arra, hogy pontosan az olvasóközönség által ismert szövegek kapcsolatát vizsgálja.” OLÁH SZABOLCS, *Az átjelkesített zengés apológiája*, 145.

⁵⁰ „A hypertextus, amely megkérdőjelezi a történetet és az irodalom minden linearitásra épülő válfaját, megkérdőjelezi magát a narratív cselekmény eszméjét és annak Arisztotelész óta érvényben lévő modelljét.” PETŐFI S. JÁNOS: *A hipertextuális irodalom a perszonal computer elterjedt alkalmazásának korszakában*: <http://www.jgytf.u-szeged.hu/~vass/szemm082.htm>

⁵¹ „A linkek gátolják a szövegben való elmerülést, valahányszor a felszínre hozzák az olvasót, ugyanis a nem-linearitásnak köszönve mintegy sürgetik, fusson végig a szövegen, *nyomozóként* göngyölítsen föl minél több szálat, s jusson minél messzebbre, bár tudja, az olvasásnak sohasem lehet vége, este leteszi az egyik szálat, és lehet, hogy reggel már másikat vesz föl. Ezáltal az olvasás aktusából kimarad az elmélyülés (...), a szövegbe zárt jelentések keresése pedig kevesebb teret kap, vagy teljesen elvész.” SZÜTS ZOLTÁN, *A hypertext*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/tszz.html>

működési módjában keresendő: A szöveg építőelemeinek asszociatív láncolata nem másolata, hanem működési módja az agyunknak. A hipertext nem a gondolkodásról ír, hanem maga a gondolkodás önreferencialitásának és automatizmusának teljes spektrumával.”⁵² Nicolas Pethes ezen kijelentése megerősít minket abban, hogy az ilyen bonyolultságú szövegnek már éppen az a célja, hogy az értelemképzést folytonosan kisiklassa. Ebben az esetben a hipertext szöveg *olvasása* megáll a *szöveggel való találkozás* szintjén. Végtelen számú útvonalon juthatunk el egy adott passzushoz (tehát végtelen addigi jelentéskonstrukciót írhatunk felül vele) – és végtelen irányba haladhatunk tovább, vagyis végtelen módon írhatjuk felül az adott passzus aktuális jelentését. Ezen végtelen munka feltételezett elvégzése után viszont az olvasó nem lesz „gazdagabb”, hiszen végtelen számú „aktuális jelentést” képtelenség (egymástól elszigetelten, hiszen nem egymás követői hanem egymás alternatívái) az emlékezetében tartani. A hipertextet nem olvasni kell, hanem tapasztalni. Megismerni a szöveg „milyenségét”, megtapasztalni a működését. Kétséges, hogy ennek a műveletnek van-e még valami köze a klasszikus értelemben vett olvasáshoz. Az olvasás lehetetlensége viszont kérdésessé teszi a hipertext *szövegségét* is. Hogy ez mennyire tudatos, arra rájöhettünk abból az idézetből, ami a *Gólem* (egyik, Előtér „nevű”) nyitólapjáról való: „Térbeli hálózat, mintha számtalan kockából egy végtelenbe kiterjedő építményt emelnék, az elemek oldalai azonban hiányoznak, csupán a szerkezet áll, és a szálak tartják a konstrukciót.” Nicolas Pethes szavaival: „Mutatni és nem mondani, lenni és nem jelenteni – de sosem a szövegen kívül: ironikus alakként kell elképzelnünk a Gólemet.”⁵³

Mivel az értelemképződés módszeresen akadályozva van, nem nehéz megválaszolni azt a kérdést sem, hogy van-e olvasati különbség két (Gólem-típusú) szöveg között.

8. Az értelemképzés kialakításának és gátlásának módszerei

A stabil értelemképződést a szöveg testének változtathatósága és állandó változása okozza, pontosabban: okozhatja, ha a szöveg nem rendelkezik olyan stilisztikai, retorikai vagy technikai megoldásokkal, amik elősegítik az olvasó eligazodását a szövegben (ezáltal lehetővé teszik az értelemképzést, vagyis a klasszikus értelemben vett olvasást), és megfékezi az olvasó dezorientációját.⁵⁴

⁵² NICOLAS PETHES, *Az elnémulás iróniája*, in: *Lettre International*, Nr. 40. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre40/pethes.htm>

⁵³ Uo.

⁵⁴ VASS LÁSZLÓ, *A hipermedium néhány retorikai szabályszerűsége*. „Dezorientáció például egyrészt akkor keletkezik, amikor a befogadó ’elveszett’-nek érzi magát a hipermediumban, s úgy érzékeli, hogy nem képes meghatározni a saját helyzetét, másrészt akkor, amikor valamely hipermediumhelyről nem tud visszatérni annak

Vass László *A hipermédium néhány retorikai szabályszerűsége* című írásában Landowtól idéz: „Az orientáció eszközeinek lehetővé kell tenniük, hogy a befogadók minden esetben (a) meghatározhassák hipermédiumbeli helyüket, (b) képet alkossanak helyük más hipermédiumhelyhez viszonyított helyzetéről, (c) vissza tudjanak térni kiindulási pontjukhoz, és végül (d) felkutathassanak olyan elemeket/helyeket is, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül ahhoz a helyhez, amelyen éppen vannak.” Vass két csoportba osztja az olvasók orientálásának eszközeit: az alkotó által előállított eszközökre, és a hipermédiumokat létrehozó rendszerek által nyújtott eszközökre. Ez utóbbi osztályon belül beszél globális, lokális és dinamikus útvonaltérképről – azonban ezek egyike sem elterjedt a hipertextuális (szép)irodalomban (bár a *Gólem* rendelkezik valami ezekhez hasonlóval). Az olvasó orientálásának alkotó által előállított eszközei között a homecardokat és az overview fájlokat említi meg – párhuzamba állítva őket a lapszámozással és a tartalomjegyzékkel. Tapasztalatom szerint a hipertext irodalom ezen a téren nem szakított a hagyományokkal; a leggyakrabban egy tartalomjegyzékkel találkozunk, és innen linkelhetünk tovább az egyes passzusokhoz.

Véleményem szerint az olvasói dezorientáció egyik fontos forrása lehet az egyes lexiák összekapcsoltságának motivátlansága, vagy a kapcsolódási logika nehezen-beláthatósága. A *Termelési regény* első „lábjegyzete” és a „főszöveg” között egyértelmű kapcsolatot talál az olvasó; a második „lábjegyzetet” már alig lehet értelmesen összekapcsolni a „főszöveggel”. Az első, „Nem találunk szavakat” lexia mintegy címként adható a hozzá kapcsolt lexia elé; itt tehát felfedezhető a globális kohézió, a tartalmi összefüggés; az olvasó bátran navigál oda-vissza.⁵⁵ A második link megtalálásakor az olvasó nem érezheti, hogy a kapcsolat itt nem olyan jellegű, mint az előző esetben – bátran tér el a lineáris olvasási iránytól, - és nem azt kapja, amit várt. A második link a „Fejünk megrebben; a matatás fölvesz minden található ütemet: hintázásunkat, a fejét, a szívét” mondat után következik, és egy hosszabb szöveget hoz elő, ami a Mester egy kissé zavaros monológja után egy beszélgetést tartalmaz (amiben egy másik beszélgetésről is szó van), és aminek a végén azokat a mondatokat találhatjuk („Ennyire ki lennék szolgáltatva a viszonyainknak? Kényemnek-kedvemnek?”), amiket a főszövegben *hét mondattal korábban* és *két mondattal később* olvashatunk. A második link (éppen ott való) elhelyezése tehát indokolatlannak tűnik;

korábbi aktivációihoz.” <http://www.jgytf.u-szeged.hu/~vass/szemm092.htm>

⁵⁵ „Az alkotónak szöveges dokumentumokban is üdvös érkezői helyeket minősítő, szövegspecifikáló kifejezéseket alkalmaznia, mert a befogadónak, mielőtt elhagyja éppen adott hipermédiumhelyét, szüksége lehet egy arra vonatkozó globális elképzelésre, hogy mit várhat el a jelzett, új médiumhelyen.” VASS LÁSZLÓ, *A hipermédium néhány retorikai szabályszerűsége*, <http://www.jgytf.u-szeged.hu/~vass/szemm092.htm>

a két összekapcsolt passzus közötti kapcsolat itt egy grammatikai egység megismétlésén alapul. Még kevésbé megindokolt a „belinkelt” szövegből nyíló link, ami egy rajzot és egy zuhany alatt folytatott beszélgetést köt össze „Péter úr” nevével (Péter úr a Mester jóbarátja, a beszélgetés viszont a Mester és „Szúnyogcsödör” között folyt le).

A dezorientációt tehát a link és link közötti motivációkülönbség beláthatatlansága (is) okozhatja. A *Góleben*ben a linkek nagyjából azonos szinten motiváltak; a linkként működő hívószavak a legtöbb esetben címszerűen összegzik a kapcsolt lexia tartalmi jellegét, a kettő közötti absztrakciós szint azonban jóval szabadabb, mint a *Termelési regény* első linkjénél. Ez a kapcsolódási lazaság mégsem különösebben zavaró, mert az egyes passzusok mondatai is ilyen szabad gondolati láncolatban vannak egymással.⁵⁶ Az állandó motivációs szintű linkek miatt felfedezhetőnek vélek egy hierarchikus rendszert a lexiák között (ezt a hierarchiát természetesen átértelmezik a kereszthivatkozások; a szövegben #-el jelzett linkek). A *Termelési regény*, mint láttuk, nem ad semmilyen információt az „érkezés helyéről”; a *Gólem* szövege viszont igen. Már az által is, hogy a linkek itt maguk is szavak (a *Termelési regény* esetében ezek számok), és azáltal is, hogy sejthetjük a két lexia közötti kapcsolat erősségét.

Megemlítsérem érdemesnek találtam még azt, hogy mindkét általam vizsgált írás metafiktív. A metafiktivitás (lineáris szövegek esetén is) megszünteti (megtöbbszörözi) a szövegben szereplő narrátort; az egyes elbeszélőre „átfogóan rálátunk” egy másik elbeszélő szemszögéből. A vizsgált hipertextusok esetén az egyes lexiák vagy passzusok elbeszélői beszélnek a másik lexiában vagy passzusban beszélő elbeszélőről. A termelési regény írójáról beszél E. a följegyzéseiben; a *Góleben*ben, az Előtér felől indulva így kezdődik a szöveg: „Szavakra találni.”, a linkelés után pedig ezt olvassuk: „(1997. február 13-án) Tegnap elkezdtem a Gólemet”. A (megértésre irányuló) hipertext olvasás a linearitás megtörése miatt folytonosan egy globális emlékezetet igényel az olvasótól; távolról kell szemlélnünk a szöveget; *nagyjából emlékezni* mindenre, és nem túlságosan elmélyedni a részletekben.⁵⁷ A

⁵⁶ A már említett Nyelv/Állapot passzusnak egyik (Előtér/ Módszer/ Lét-állapot/ Lét-állapot/ Állapot) elérési útvonalán bemutatva: „Ha valamit megvizsgálunk, vizsgálódásunk eredményét, illetve a dolgokról szerzett ismereteinket alapvetően vizsgálódásunk módszere határozza meg.” „Amikor azt írtam, mintegy (tudattalanul) negatív invokációként az *NN/Hálózat 1* legeslegelső mondatában: *Tulajdonképpen hallgatnom kellene, az állapot, a lét-állapot kifejezhetetlenségének* tényét és e tény elfogadását szegeztem a magam és az olvasó szeme elé, mondhatni figyelmeztető intésként. Majd több ezer mondaton keresztül mégiscsak a lét-állapotról próbáltam elmondani valamit...” „A lét-állapot állandó. Benne a mozgás: történet. A nyelv e mozgás kifejezésének, értelmezésének eszköze. Az állandót nem lehet kifejezni. Az állandó kifejeződik önmaga által. Nem lehet értelmezni, mert ő maga az értelmezés...” „Az állapotnak nincs nyelve. Nem hallgat, mert nem tud nem-hallgatni. A nyelv a *lét-mozgás* kifejezésének eszköze...” „Az Állapot felismerés. Minden a felismerés eszköze. Amit fel kell ismernünk: időtlenül kész minden létezőben és nem létezőben. Így a tükörkép mindig tökéletes. A látás zavaros. Ezért nincsenek rossz gyakorlatok, csak rossz gyakorló. Ha letisztult a tükörkép, önmagunkat az Állapotban látjuk.”

⁵⁷ „A linkek gátolják a szövegben való elmerülést, valahányszor a felszínre hozzák az olvasót, ugyanis a nem-linearitásnak köszönve mintegy sürgetik, fusson végig a szövegen...” SZÚTS ZOLTÁN, *A hypertext*.

metafiktivitás hasonló olvasási stratégiát igényel; készek legyünk folytonosan felülbírálni az eddigieket – ez pedig feltételezi, hogy (a lineáris olvasásmódnál tapasztaltnál talán jobban) emlékezzünk az eddig olvasottakra. Úgy gondolom, nem véletlen egybeesés, hogy a magyar hipertextuális irodalom két legfontosabb szövege metafiktív elbeszélésmódú; véleményem szerint a megértésre igényt tartó hipertext-olvasás és a metafiktív szövegek olvasásmódja hasonló struktúrára épül.

Az olvasói magabiztosságot, és egyben az „értelemképző” olvasást elősegítik tehát:

- a szövegben lévő mnemotechnikai (stilisztikai-retorikai, de nem poétikai⁵⁸) eszközök,
- a narrációnak, a cselekménynek viszonylagos egyszerűsége, követhetősége,
- a lexiák közötti kapcsolat erősségének és típusának azonossága, vagy nem túl különböző volta, ebből kifolyólag a lexiák illetve passzusok viszonylagos hierarchiája,
- a technikai navigációs eszközök megléte (lásd a fejezet elején),
- a szövegen belüli globális kohézió erőssége, beláthatósága, és az ezt szem előtt tartó olvasási struktúra implikálása (például metafiktív narratív megoldással),
- a lexiák illetve passzusok korlátozott száma, a szerkezeti bonyolultság kerülése.

Az értelemképzést gátolja a most felsoroltak hiánya.

9. Egy olvasásközpontú rendszerezés

A dolgozat eddigi részeiben is hangsúlyoztam, hogy különbséget kell tenni a megértés igényére számot tartó olvasás és a megértést nem feltétlenül igénylő olvasás között. A hatodik fejezet végén már szoltam arról, hogy a *Gólem* sok szempontból ez utóbbi kategóriába „sorolja önmagát” (az indoklások ott megtalálhatók); a *Termelési regényről* néhányan talán meglepve vették tudomásul, hogy az *már* hipertextus, hiszen a hagyományos (lineáris és megértés-igényű) olvasási stratégiával közelítettek a szöveghez. Az előző fejezetekben rámutattam arra, hogy a két szöveg különböző féle implicit olvasót feltételez – ez az a momentum, aminek a hipertextek tárgyalásakor meg szoktak ugyan említeni, de nem szokták a rendszerezés alapjává tenni.⁵⁹

Indokoltnak gondolom a hipertextusok olvasásközpontú rendszerezésének kialakítását, ami az *értelemképződést gátló* és az *értelemképződést lehetővé tevő* kategóriákkal operál.

<http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/tszz.html>

⁵⁸ Nem ismerek olyan hipertextust amiben az eligazodást a ritmus, rím, stb. segítenék elő.

⁵⁹ Bár történtek hasonló irányú kísérletek: „...Uwe Wirth (...) leszögezi, hogy a koherenciának az összekapcsolásban megőrzött mértéke határozza meg azt, hogy mennyiben várják el az olvasótól az „értelemkereső detektív” vagy a „szörföző dendi” szerepét.” ROBERTO SIMANOWSKI, *Hiperfiktív*, Helikon, 2004/3, 393. Sietek hangsúlyozni: az Uwe Wirth-féle kategóriák nem azonosak az általam felvázoltakkal.

Az értelmképződést lehetővé tevő, azt igénylő hipertextuális szövegek jellemzője, hogy az olvasás aktusát nem bonyolítják túl – bár egy bizonyos szintű bonyolultabbá válás elképzelhetetlen, hiszen *hipertextről* van szó. Ezek a szövegek (többnyire) alkalmazzák az előző fejezetben felsorolt, az olvasói „magabiztosságot” támogató eszközöket. A hipertext írója ez esetben az olvasói kihívást nem emeli leküzdhetetlen vagy nehezen leküzdhető szintre; a hipertext struktúra ez esetben segítségként szolgál; érdekesebbé teszi a szöveget.

Az értelmképződést gátló szövegek kerülnek az olyan eszközök alkalmazását, amik a szövegben való eligazodást segítenék. Olvasásuk radikálisan eltér a lineáris szövegek olvasásától; gyakran csupán a szöveggel való találkozás szintjére szorítkozik; csupán aktuális, pillanatnyi, és meg-nem-ismételhető értelmezések kapcsolódhatnak egy-egy szövegrészlethez, amit folytonosan felülírnak a rá következő szövegrészek.⁶⁰

Természetesen hiba volna ha azt feltételeznénk, hogy a hipertexteket egy hermeneutista illetve egy dekonstrukciós irányultságú olvasáselméleti kategóriába lehetne sorolni. A dolgozatomban vázolt rendszerezés nem ezt célozza.

A második fejezetben szóltam arról, hogy a hipertextussal kapcsolatosan nehéz (lehetetlen?) olyan állításokat mondani, amik minden esetben igazak lehetnek. A *Termelési regényt* a maga egyszerű szerkezetével (íkerregény) látszólag a megértést nem-radikálisan gátló szövegnek gondolhatnánk, ugyanakkor számos olyan megoldást tartalmaz, ami akadályoztatja az olvasót a hagyományos, megértés-igényű olvasásban (a lexiák közötti kapcsolat különbözősége, a lexiák (túl)hosszúsága, E. följegyzéseinek bonyolultsága, a technikai navigációs eszközök hiánya (az elektronikus változatban), stb.) A *Gólem*, annak ellenére, hogy több helyen olyan kijelentéseket alkalmaz önmagára, amik az értelmképződés akadályoztatását hangsúlyozzák,⁶¹ nagyon sok olyan megoldást tartalmaz, ami ez ellen szól. Technikai navigációs eszközökkel rendelkezik (Síkháló); a Bevezetőben „használati utasítást” tartalmaz a szöveg; az egyes lexiák számozottak, így visszakereshetők; a linkek maguk is szavak, amik valamiféle információt adnak a mögöttük rejlő lexiáról vagy passzusról; tartalmaz Szómagyarázatot, Kapcsolási rajzot; a lexiák közötti kapcsolat nagyjából azonos szintű; a szöveg metafikciós jellege, ami segít megtalálni a célravezető olvasási stratégiát. Sőt, a szöveg a Bedekker link mögött tartalmaz egy többé-kevésbé lineáris szövegrészt is (a Joyce-féle rendszer szerint egy *egyszerű lineáris* szöveget), ami visszavezet minket a hagyományos,

⁶⁰ Hozzáteszem: az értelmezésre igényt-nem-tartó olvasási módról nem csupán a hipertexttel kapcsolatosan beszélhetünk; az abszurd és a dadaista művek olvasási stratégiája is ehhez hasonló.

⁶¹ Vö.: 49 – 53-as lábjegyzetekkel jelzett szövegrészek.

értelmezés-igényű olvasáshoz.⁶² Persze azt sem állíthatjuk a *Gólem*ről, hogy reális eséllyel igényt tarthat az „értelmezhető” művek közé sorolásra; szerkezetének bonyolultsága valamint monumentalitása csaknem elvégezhetetlen feladatot ad az olvasóknak. Talán véletlen, de sok esetben az oldalak alján található elérési útvonal leírása hibás – ezek alapján tehát olykor lehetetlen eligazodni.⁶³ Hozzájárul még a feladat nehézségéhez a megmozgatott ismeretanyag hatalmasága – az implicit olvasónak járatosnak kellene lennie a filozófia, szemiotika, valamint a kortárs és klasszikus művészetek területén, több (legalább magyar és német) kultúrkörben is. Nyilván nem véletlen az sem, hogy a *Gólem* Előtér felől olvasott első mondata „Szavakra találni”, emlékeztet minket az (elő-hipertext) *Termelési regény* kezdőmondatára: „Nem találunk szavakat” – ez egyrészt a kortárs irodalomban való jártasságot igényli az olvasótól, másrészt irodalomelméleti ismereteket (intertextualitás).

Igyekszem hozzátenni, hogy szándékosan választottam olyan szövegeket, amiknek nem túl egyértelmű a hovatartozásuk. Az *értelemképződést gátló* szöveg példajaként Papp Tibor *Disztichon alfa. Első magyar versgenerátor*⁶⁴ című munkáját említhetem (a Joyce-féle rendszerben *találomra prezentált elemekből álló* szöveg), az *értelemképződésre igényt tartó* szövegek tipikus példái a nyolcvanas évek elején elterjedt „lapozgató” típusú könyvek⁶⁵ (a Joyce-féle rendszerben *elágazó struktúrájú* szövegek).

Dolgozatomban arra próbáltam rámutatni, hogy talán akkor járunk el helyesen, ha a hipertextek rendszerezését nem (vagy nem csak) a formai-szerkezeti jegyek alapján próbáljuk meg elvégezni, hanem figyelembe vesszük a szövegek közötti olvasási stratégiák különbségét; két olyan (a szó szoros értelmében vett) „ideális” szöveget (illetve hozzá kapcsolódó olvasásmódot) vázoltam, ami tiszta formában valószínűleg nem létezhet, de ezen szélső viszonyítási pontok segítségével lehetővé válhat a hipertextek (alapjaiban kétséges) leírása. Egy spektrumot ábrázoltam tehát, amelynek két szélső értékét neveztem meg, a két véglet

⁶² Hogy ez a szövegrész mennyire kötődik a linearitás hagyományához, azt jól mutatja, hogy nemrég Törlesztés címmel könyv formájában is megjelent: FARKAS PÉTER, *Törlesztés – Kivezetés a Gólemből*, Magvető, 2004.

⁶³ A fentebb is említett Nyelv/állapot passzus alján szereplő „LB” útvonalak például hibásak. Az ellenpróba felől a szöveg szerinti útvonal: Előtér/ Módszer/ Kifejezhetetlenség/ Egyazon/ Forma/ Mag/ Számítógép/ Eltömegesedés/ #ellenpróba. Valójában: Előtér/ Módszer/ Kifejezhetetlenség/ Egyazon/ Formában/ Forma/ Mag/ Komputer-technológia/ Eltömegesedés/ Tükrén/ #ellenpróba.

⁶⁴ PAPP TIBOR, *Disztichon alfa. Első magyar versgenerátor*, Magyar Műhely, Párizs - Bécs - Budapest, 1994. A hasonló módon működő *Haiku 401* program letölthető a <http://haiku.hu/magykezd.html> oldalról. A *találomra prezentált elemek* szerkezet véleményem szerint kissé kilóg az (általam vagy mások által alkalmazott) rendszerezés alól, hiszen az olvasási aktus lineáris és „passzív” marad; a szöveg variációs lehetőségeit nem az olvasó, hanem a szerencse befolyásolja. Az *értelemképződést gátló szöveg* tipikusabb példajaként inkább külföldi szerzők művei említhetők meg, például: MICHAEL JOYCE, *Afternoon, a story*, Cambridge, Mass.: Eastgate Systems, 1990.

⁶⁵ Magyar nyelven főleg Steve Jackson és Ian Livingstone regényei közismertek.

közötti elhelyezkedés behatárolására pedig a szélső értékek jellemzőinek meglétéből vagy hiányából következtethetünk.

Bibliográfia

VANNEVAR BUSH, *Út az új gondolkodás felé*, in: Sugár János (szerk.), *Hypertext + multimédia*, Budapest, 1996, Artpool. A kötet tartalma megtalálható a következő oldalakon:
<http://www.artpool.hu/hypermedia/bush.html>
<http://www.artpool.hu/hypermedia/nelson.html>
<http://www.artpool.hu/hypermedia/landow.html>

GEORGE P. LANDOW, *Hypertextuális Derrida, posztstrukturalista Nelson?*, in: Sugár János (szerk.), *Hypertext + multimédia*, Budapest, 1996, Artpool. Megtalálható még:
<http://www.artpool.hu/hypermedia/landow.html>

ROLAND BARTHES, *S/Z*, Bp., Osiris, 1997.

ESPEN J. AARSETH, *Nem-linearitás és irodalomelmélet*, Helikon, 2004/3.

KAPPANYOS ANDRÁS, *Hipertext. „A számítógép és a humán tudományok”* Helikon, 2004/3.

SZÜTS ZOLTÁN, *A hypertext*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/tszz.html>

PETŐFI S. JÁNOS, *A hipertextuális irodalom a perszonal computer elterjedt alkalmazásának korszakában*. <http://www.jgytf.u-szeged.hu/~vass/szemm082.htm>

RAINE KOSKIMAA, *Digital Literature. From Text to Hypertext and Beyond*, 2000.
<http://www.cc.jyu.fi/~koskimaa/thesis/thesis.shtml>

GEORGE STUART JOYCE, *Authoring As Architecture. Toward a Hyperfiction Poetics*. <http://skycraper.fortunecity.com/dns/689> Az angol szöveg rövidített változatát Marcsek György fordításában közlöm.

NYÍRI KRISTÓF, Bevezetés, Adalékok a szóbeliség – írásbeliség paradigma történetéhez, in: *Szóbeliség és írásbeliség, A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, Áron kiadó, Bp., Nyíri Kristóf, Szécsi Gábor, 1998.

NICOLAS PETHES, *Az elnémulás iróniája*, in: *Lettre International*, Nr. 40.
<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre40/pethes.htm>

KOTSIS MÁRK, Sajtó a hypertexten. Magyar on-line lapok vizsgálata. *Az olvasó változik*, in: *Az Internet Mítosz*, Kodolányi Füzetek, 3., Szerk.: Czeizer Zoltán, Csanády Márton, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 1999. <http://mek.oszk.hu/01400/01437/>

GUGLIELMO CAVALLO, ROGER CHARTIER, *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, Bp., 2000.

MARSHALL MCLUHAN, *A Gutenberg-galaxis*, Bp., Trezor, 2001.

ARMANDO PETRUCCI, *Olvasás az olvasásért. Az olvasás jövője*, in: Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, Bp., 2000.

CZEIZER ZOLTÁN, A másodlagos szóbeliség térnyerése az Interneten, *Az orális kultúrájú társadalmak*, in: *Az Internet Mítosz*, Kodolányi Füzetek, 3., Szerk.: Czeizer Zoltán, Csanády Márton, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 1999. <http://mek.oszk.hu/01400/01437/>

WALTER J. ONG, *A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta*. in: *Szóbeliség és írásbeliség, A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, Áron kiadó, Bp., Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor, 1998.

WALTER J. ONG, „Látom amit mondasz” – az értelem érzékanalógiái, in: *Szóbeliség és írásbeliség, A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, Áron kiadó, Bp., Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor, 1998.

OLÁH SZABOLCS, *Az áttelekített zengés apológiája*, in: *Történelem, kultúra, medialitás*, szerk.: Kulcsár Szabó Ernő, Szirák Péter, Bp., Balassi, 2003.

VASS LÁSZLÓ, *A hipermédium néhány retorikai szabályszerűsége*, <http://www.jgytf.u-szeged.hu/~vass/szemm092.htm>

ROBERTO SIMANOWSKI, *Hiperfikció*, Helikon, 2004/3.